

13. Российская национальная библиотека. Архив Дома Плеханова (далее – РНБ. АДП). – Ф. 1093, оп. 4853.
14. РНБ. АДП. – Ф. 1093, оп. 4878.
15. РНБ. АДП. – Ф. 1097, оп. 1.
16. Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 283, оп. 1.
17. **Спиридович А. И.** История большевизма в России от возникновения до захвата власти. 1883–1903–1917 / А. И. Спиридович. – Париж, 1922.
18. 1894–1905. Революционное движение в России в докладах министра Муравьева. – СПб., 1907.
19. Философско-литературное наследие Г. В. Плеханова. – М., 1973. – Т. 1.

Надійшла до редколегії 28.01.2013

УДК 94(470 + 477): 316.75

Р. В. Гула

Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ МОНАРХІЧНОЇ ПАТРІОТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Проаналізовано роль і місце патріотизму в системі охоронної ідеології та її ключового аспекту – монархізму. Розкрито зміст основних концептуальних положень монархічного патріотизму та їх зв'язок з охоронною ідеологією XIX–XX століть.

Ключові слова: охоронна ідеологія, патріотизм, консерватизм, месіанізм.

Проанализированы роль и место патриотизма в системе охранительной идеологии и ее ключевого аспекта – монархизма. Раскрыто содержание концептуальных основ монархического патриотизма и их связь с охранительной идеологией XIX–XX веков.

Ключевые слова: охранительная идеология, патриотизм, консерватизм, мессианизм.

It was analyzed the role and place of patriotic idea in the safe ideology and its key aspect – monarchism. Opened the main conceptional points of patriotic its connection with conservative ideology of the XIX–XX century.

Key words: safe ideology, patriotism, conservatism, messianic idea.

Постановка проблеми. Розробка теми пов'язана з необхідністю об'єктивного висвітлення та аналізу аспектів патріотизму в системі монархічної ідеології. *Аналіз останніх досліджень і публікацій* свідчить про наявність широкого плюралістичного спектра поглядів на наше минуле. З цього приводу заслуговують на увагу праці О. Платонова, В. Репнікова, С. Санькової питань вивчення особливостей та ролі й місця патріотизму в системі консервативних цінностей.

Автор статті *ставив за мету* на основі ретроспективного аналізу визначити чинники, які найбільш впливали на формування світоглядних основ монархічного патріотизму.

У Російській імперії державно-патріотична ідея виступала у вигляді як офіційної ідеології правлячого класу, так і основи програмних документів суспільно-політичних рухів і партій, які за мету ставили державне перевлаштування з послідовними докорінними змінами у суспільстві.

Складний, нелінійний шлях зародження, розвитку та функціонування державно-патріотичної ідеї пройшов через низку діалектичних заперечень, основними з яких, на нашу думку, були протиріччя між:

- духовним змістом патріотизму та його державною формою;
- інтернаціональною християнською сутністю та її проявом у вигляді національно-державного явища;
- гуманістичними ідеалами патріотизму та примусово-імперативними методами їх реалізації;
- догматизмом основних постулатів та релятивізмом абсолютизації складових патріотичної ідеї у залежності від цілей її перспективного впровадження.

На нашу думку, можна виділити низку етапів, протягом яких відбувалися процеси зародження, функціонування та теоретичного оформлення патріотичної ідеології. Перший етап характеризується історичними рамками X–XV ст. від прийняття християнства до царювання Івана IV. Особливостями патріотичної ідеї цього етапу були:

- затвердження ідеї святої Русі у вигляді об'єднаних тенденцій щодо створення слов'янської держави на православній основі;
- культивування ідеї військового братства, вірності князю та дружині;
- формування загальнонаціональної патріотичної ідеї як форми самоідентифікації народу загальнонаціонального та соціального значення.

Історико-літературні пам'ятки того часу, насамперед «Повість временних літ» (початок XII ст.), «Слово о полку Ігореві» (кінець XII ст.), відображають уявлення слов'ян зародження та розвитку суспільно-політичної думки, місце та роль патріотизму у житті народу. Головними ідеями виступають концептуальні положення любові до рідної землі, вірності військовому обов'язку, засудження сепаратистських тенденцій правлячої верхівки, зміцнення єдності Русі на основі патріотичного служіння загальнонаціональним інтересам.

Другий етап охоплює часові рамки XVI – кінця XVII ст. від створення російської централізованої держави до реформ Петра I. Він характеризується наступними особливостями:

- формування месіанської ідеї «Москва – третій Рим»;
- зміцнення патріотичної ідеї в її органічній єдності з державною ідеологією;
- визначення патріотизму як військово-професійної якості та морального принципу поведінки воїна.

Історичні події XV ст. обумовили існування Московської Русі як єдиної православної держави. Це з'явилося підставою для формування монахом Філофеєм концепції «Москва – третій Рим і четвертому не бути» [15]. Таким чином, була визначена месіанська роль Русі як єдиної опори, центру духовного відродження православ'я.

Поряд зі зміцненням Московської держави, об'єднання земель навколо нового політичного центру відбувалися процеси своєрідного злиття патріотичної ідеї з державністю. «Статут ратних і гарматних справ» (початок XVII ст.) визначає поняття військового патріотизму як професійної та моральної якості воїна.

Третій етап охоплює часовий відрізок від реформ Петра I (кінець XVII ст.) до лютневої революції 1917 р. Особливостями функціонування патріотичної ідеології цього етапу були:

- посилення світської самодержавно-монархічної влади при збереженні основ православної духовності;
- пропаганда наднаціонального характеру патріотичної ідеї поряд з пріоритетними преференціями російської нації;
- відносно стійка тенденція до стагнації, з допомогою створення жорстко замкненої, суворо обмеженої в розвитку системи ідей та поглядів.

З початку реформ Петра I відбувається зміщення пріоритетності понять патріотизму від особистісного до державного. Державний патріотизм трактується як найвища цінність. Служба Вітчизні визначена головною чеснотою та нормативно закріплена у «Табелі про ранги» як обов'язкова умова для кар'єрного

росту та отримання відзнак. Ідея єдності народів імперії на основі монархічної державно-патріотичної ідеології розроблялася у працях відомих філософів та істориків XVII–XVIII ст.: Ф. Прокоповича (1681–1736), І. Т. Посошкова (1652–1726), В. М. Татищева (1686–1750).

Схема державно-монархічного патріотизму у Російській імперії вкладалась у тричленну формулу «православ'я – самодержавство – народність» (так звану «уваровську тріаду»).

Монархічна патріотична ідеологія базувалась на відповідній системі принципів, концепцій та теоретичних розробок. Особливістю функціонування державно-патріотичної ідеї монархізму була його відносно стійка тенденція до стагнації, з допомогою створення жорстко замкненої, суворо обмеженої в розвитку системи ідей та поглядів. У принципі, ідеї, які були закладені в основу патріотичного виховання росіян XVI ст., мало відрізнялися від ідей їх послідовників XX ст.

Основними принципами монархічної патріотичної ідеології були:

- історизм, що відображає тезу про самотутність історичного шляху розвитку Російської держави;
- надкласовість, яка базувалась на ідеї народного початку самодержавної влади;
- патерналізм – єднання влади з народом, батьківська турбота царя про народ;
- націоналізм, месіанство – абсолютизація ролі російського народу, православ'я та самодержавного ладу.

Принцип історизму, як вихідне начало теоретичного обґрунтування існування унікальної та самотутньої Російської держави, як класичного відображення самодержавної влади, вперше розкрив російський історик М. М. Карамзін. У своїй «Записці про давню та нову Росію» Карамзін, використовуючи історичні приклади, доводить, що основою могутності Росії є самодержавство. «Самодержавство заснувало і воскресило Росію, зі зміною державного устрою вона загинула і повинна загинути, як складена з частин таких багатьох і різноманітних, з яких будь-яка має свої особливі громадянські користі» [11, с. 123].

Прибічник самодержавства, М. М. Карамзін разом з тим відстоював дворянські права і привілеї, насамперед права і привілеї родової знаті, аристократії, закладені правлячим класом. Карамзін таким чином сформулював свою позицію: «Дворянство і духовенство, Сенат і Синод, як сховище законів, над всіма Государ, єдиний законодавець, єдине джерело влади, ось основа Російської монархії» [11, с. 119–120].

Карамзін виступав проти будь-яких реформ, виражаючи при цьому позицію консервативного дворянства, яка базується на тезі, що «наше правління є батьківське, патріархальне» [11, с. 124]. Таким чином, абсолютизуючи самодержавство як силу, що сприяє історичному розвитку Росії, підкреслюючи його непорушність, М. М. Карамзін уперше сформулював тріаду охоронної ідеології як самодержавство, православ'я і самотутність, яка згодом трансформувалась в «самодержавство – православ'я – народність», відображену в циркулярі 1847 р. міністром освіти графом С. С. Уваровим.

Слід зазначити, що теоретичні розробки М. М. Карамзіна, які були в основі державно-воєнного патріотизму кінця XVIII – початку XIX ст., досить високо оцінювалися його сучасниками. Так, П. Чаадаєв, якого важко віднести до апологетів самодержавної Росії, відтак, зазначав, що «жоден народ, не ототожнював себе до такого ступеню зі своїм урядом, як російський народ у роки перемоги» [21, с. 186]. Сучасний російський дослідник В. Артамонов стверджує, що «на початку XIX ст. у державному гаслі «За Віру, Царя, Вітчизну» усі три компоненти були сплавлені в амальгаму, і центральна частина цієї формули – «За Царя» – служила повноцінним виразом державного патріотизму» [3, с. 48].

Продовжуючи справи М. М. Карамзіна в історичному обґрунтуванні самодержавної влади, як вищого виразу патріотичної свідомості, С. М. Соловйов в «Історії Росії» [18] рішуче засуджував усі антиурядові виступи як в минулому, так і в теперішньому часі, як своєрідну антитезу російському патріотизму. Розвиток ідеї історичного призначення самодержавства ми знаходимо в одному з великих історичних творів Д. І. Іловайського «Історія Росії», написаному в дусі монархічної ідеології Росії [7]. Така підвищена увага до персоніфікації самодержавної влади як символу патріотизму пов'язана насамперед із кризовими явищами у свідомості росіян. Грудневе повстання 1825 р., ганебна поразка в Кримській війні 1855–1856 рр. викликали регресивні тенденції щодо сакралізації образу божого помазанника – православного царя. Доповнив історичне обґрунтування непорушності самодержавних устоїв і видатний ідеолог монархізму Л. Тихомиров. Він пройшов складний шлях від крайностей революційного терору народовольчого екстремізму до їх повного заперечення. Л. О. Тихомиров увійшов у історичну науку як найбільш ортодоксальний апологет необмеженої державної влади.

Глибоке розкриття принципу історизму дається у фундаментальній праці Л. О. Тихомирова «Монархічна державність». Він вважає, що російська самодержавна влада є логічним результатом історичного розвитку не тільки Росії, а всього світового історичного процесу [19]. Принцип історизму розкривав докорінну відмінність Росії від Заходу та органічно поєднувався з принципом надкласовості самодержавства та його народних початків, самотності географічного, етнічного, національно-психологічного розвитку слов'ян. Страх перед «жахливою французькою революцією» спонукає Карамзіна протиставити Росію державам Європи. Звідси його категоричне неприйняття реформ Петра. Наприклад, М. М. Карамзін в «Записці про давню та нову Росію» пише: «Ми стали громадянами світу, але перестали бути громадянами Росії. Виною тому Пётр» [11, с. 126]. Розвиток цієї тези знайшов своє відображення у поглядах російських слов'янофілів XIX століття. Основною ідеєю істориків «слов'янофільського» табору була концепція принципової відмінності історії Росії від історії країн Заходу. Розвиваючи думку М. М. Карамзіна про неприйнятність для Росії принципів конституційної монархії та буржуазної демократії, М. П. Погодін стверджував, що в цій державі «немає ні розподілу, ні феодалізму, ні середнього стану, ні рабства, ні ненависті, ні боротьби» [14, с. 10]. І. Аксаков, підкреслюючи особливу роль Росії, її історичного шляху, в своїй праці «Слов'янське питання 1860–1866 рр.» звертає увагу на те, що «Російська держава тільки до того часу сильна та міцна, доки вона проникнута духом російської народності, доки вона залишиться вірною російському народному початку, доки вона – Русь...» [1, с. 17]. М. Я. Данилевський таким чином прокоментував спроби синтезу західних цінностей з російською самотністю: «Прищеплення європейської цивілізації до російської дички ... зробив Пётр Великий... Але результати відомі: ні самотньої культури не з'явилося на російському ґрунті при цих операціях, ні іноземне не проникло далі поверхні суспільства» [5, с. 66]. Російський філософ І. О. Ільїн стверджував, що «Росія не пуста місткість, в яку можна механічно вкласти все що завгодно, а... жива духовна система, зі своїми історичними драмами та завданнями... За нею стоїть божественний задум... і усе це вимовляється російською ідеєю» [8, с. 89].

Цікаво, що розвиток ідеї національно-цивілізаційної винятковості Росії базувався на постулаті деградації Заходу. «На Заході душі не має» – стверджував К. С. Аксаков [2, с. 62]. М. П. Погодін вважав, що «блискучі плоди Європи ростуть з дерева, котре, якщо придивитися – дерев'яна труна» [14, с. 266]. Принцип патерналізму, тобто єднання царя та народу розглядався крізь призму історичного процесу, державного будівництва, релігійних ідей. Наприклад «західник» К. Кавелін стверджував, що «народ і царська влада в нас зжилися, як Англія зі своїм парламентом, обидва заклади глибоко національні» [10, с. 639]. «Слов'янофіл»

М. М. Погодін за основу відмінності розвитку Росії від Заходу вважав тезу про «єднання царя з народом» [14, с. 12].

Л. О. Тихомиров принцип єднання царя з народом трактував як ідею загальногромадянського суспільного ладу, де інтереси соціальних груп об'єднуються так званою «істинною монархією», як представника поглядів усіх класів та страт. Причому «верховна влада» виступає у ролі своєрідного об'єднуючого принципу для суспільства [19, с. 473–474, 682]. Відстоюючи принцип єднання царя з народом, Д. І. Пловайський на відміну від М. Карамзіна свідомо розширив соціальну базу самодержавства від дворянства до всіх станів російського суспільства: «Російське самодержавство існує для блага російського народу» [6, с. 421].

Закладені у свідомість росіян патерналістські конструкції, на початку ХХ ст. знаходилися у кризовому стані. Населення Росії вже не ідеалізувало царську владу та монарха. Самодержавство, навпаки, вже не тільки не було в змозі надати натхненні стимули, але й викликало ненависть проти «господ взагалі». За влучним висловом С. М. Трубецького, це була ненависть, яка виражалася в патріотичних формах [13, с. 259].

На думку монархістів, виняткове значення російського патріотичного націоналізму базується на таких принципах: самодержавство, православ'я, народність. «Російський націоналізм немислимий без монархічних початків, без присутності самодержавства, православ'я, народності» [4, с. 90]. Націоналістична складова російського патріотизму визначала пріоритетний розвиток російської нації як засновниці великої імперії, «третього Риму».

Під час царювання імператора Миколи I величезна увага приділялася російському патріотизму як змістовній частині тріади Уварова. Російський патріотизм був теоретично оформлений як російський націоналізм у ідеологічній системі «офіційної народності» [12, с. 90]. «Царювання Миколи I – золоте століття російського націоналізму». Царський маніфест, який був виданий після грудневого повстання 1825 р., визнавав за необхідне «очистити Русь святу від... зарази ззовні нам привнесеної». Таку саму думку розвиває маніфест, який був виданий одразу після завершення слідства над учасниками грудневого повстання. Придушення збройного виступу, за маніфестом, «очистило Вітчизну від наслідків зарази, яка стільки років приховувалася». Підкреслено, що «ні у словах, ні у звичаях російських був цей умисел», тому потрібно «насаджати вітчизняне, природне... виховання» [16, с. 254].

Л. О. Тихомиров вважав, що «державними здібностями наділено порівняно невелику кількість націй» [19, с. 609]. Безумовно, російська нація, як єдність великоруського, малоруського та білоруського народів, на думку Л. О. Тихомирова, довела своє історичне значення, створивши наймогутнішу слов'янську державу світу.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. змістовне наповнення монархічного патріотизму відбувається через розвиток поняття «державний націоналізм». За визначенням російського дослідника С. М. Санькової, державний націоналізм є «відстоювання пріоритетів державостворюючої нації не заради її самої, а заради загальнодержавних інтересів у цілому» [17, с. 102]. Тобто, ця нація, за думкою ідеологів «державного націоналізму», повинна виконувати роль цементуючої та консолідуючої сили держави з метою збереження її територіальної, суспільної та політичної цілісності. Таким чином, надання привілейованих прав цієї нації є цілком обґрунтованим, виходячи із додаткових обов'язків, які вона несе у ході державного будівництва російської імперії. Верховна влада повинна захищати права титульної нації, що, на думку ідеологів, забезпечить у державі міжетнічний мир. Найбільш активно відстоювали постулати «державного націоналізму» М. М. Катков, О. С. Суворін, М. О. Меньшиков.

На думку російського філософа І. Ільїна «націоналізм є любов до духу свого народу... його духовної своєрідності». Формою виразу націоналізму є «патріотична самосвідомість» як відчуття того, що «мій шлях до духу є шлях моєї батьківщини... Таке злиття патріота з його батьківщиною веде до чудового та плідного ототожнення їх духовних енергій». Національна патріотична самосвідомість є любов до батьківщини, віра в її історичну місію та реальна, неідеалізована оцінка свого народу, його духовних якостей [9, с. 196–201].

Слід зазначити, що прогресивні кола російської інтелігенції правильно розуміли загрозу патріотичної ідеології при використанні лише вузько національних домінант. Наприклад Є. Трубецької у своїй праці «Сенс війни», яка була присвячена аналізу патріотичних настроїв населення Російської імперії на початку Першої світової війни, зазначав пріоритетне значення російського патріотизму перед німецьким націоналізмом. На думку Є. Трубецького, «могутній підйом патріотичного відчуття... об'єднує в єдине ціле всі народи великої імперії, тому що у ньому немає національної виключності, немає самообожнення, немає той... ненависті до інших народів, котра складає характерну рису націоналізму... Нас об'єднала ціль не вузьконаціональна, а наднародна». Є. Трубецької справедливо звинувачував владу в проведенні перед війною націоналістичної патріотичної державної політики, яка мала тенденцію до розвитку лише внаслідок «слабко розвинутої національної самосвідомості». Але він висловлював надію на те, що під час війни народ позбавиться цього націоналізму. Є. Трубецької вважав, що «народ проникнутий... чуттям... величі російської батьківщини, в якій є місце для об'єднання великого багатоманіття племен», стане носієм наднародності російського патріотизму [20, с. 8–9]. Аналіз розвитку політичних подій у Росії довів деяку ідеалізацію поглядів автора на короткочасний виплеск інстинктивного патріотизму народу. Система офіційного патріотичного виховання стійко трималася за догмати монархічної ідеології.

Таким чином, патріотизм у Російській імперії як соціокультурне явище займав особливе місце у життєдіяльності суспільства. Він відіграв роль консолідуючого чинника при становленні державності, її захисту від зовнішньої експансії та організації суспільних та національних відносин. Тому соціально-гуманітарна думка, політична теорія, релігія, література, мистецтво, публіцистика постійно у центрі своєї діяльності мали питання генези, змісту, форми, сутності та явища проявів патріотизму.

Формування патріотизму дореволюційної доби відбувалося за двома напрямками, які знаходилися між собою у діалектичному запереченні. Можна сказати, що офіційна патріотична ідеологія акцентувала увагу на пріоритетності державного патріотизму, громадянський патріотизм більш був захоплений розробкою духовних основ.

Бібліографічні посилання

1. **Аксаков І. С.** Сочинения 1860–1886. Статьи из «Дня», «Москвича» и «Руси» / И. С. Аксаков. – Т. 1. Славянский вопрос. Речи в Славянском комитете в 1876, 1877 и 1878. – М., 1886–1887.
2. **Аксаков К. С.** Литературная критика / К. С. Аксаков, И. С. Аксаков. – М., 1992.
3. **Артамонов В. А.** Государственный, военный и революционный патриотизм в России в XIX – начале XX в. / В. А. Артамонов // Военно-исторический журнал. – 2005. – № 2. – С. 48–52.
4. **Бердяев Н. А.** Душа России / Н. А. Бердяев. – М., 1990.
5. **Данилевский Н. Я.** Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. – М., 1991.
6. **Иловайский Д. И.** Сочинения / Д. И. Иловайский. – М., 1884.
7. **Иловайский Д. И.** Краткие очерки русской истории / Д. И. Иловайский. – М., 1912.
8. **Ильин И. А.** О русской идее / И. А. Ильин // Слово. – 1990. – № 8. – С. 88–91.
9. **Ильин И. А.** Собрание сочинений : В 10 т. / И. А. Ильин. – М., 1993. – Т. 1.

10. **Кавелин К. Д.** Собрание сочинений / К. Д. Кавелин. – СПб., 1899. – Т. 1: Монографии по русской истории.
11. **Карамзин Н. М.** Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях / Н. М. Карамзин. – СПб., 1914.
12. **Мунчаев Ш. М.** Политическая история России. От становления самодержавия до падения Советской власти / Ш. М. Мунчаев, К. Д. Устинов. – М., 1999.
13. **Ольденбург С. С.** Царствование императора Николая II / С. С. Ольденбург. – М., 1992.
14. **Погодин М. Н.** Историко-критические отрывки / М. Н. Погодин. – М., 1846.
15. Послания старца Филофея // Памятники литературы Древней Руси. Конец XV – первая половина XVI века. – М., 1984.
16. **Пресняков А. Е.** Российские самодержцы / А. Е. Пресняков. – М., 1990.
17. **Санькова С. М.** Российская монархия в представлении идеологов государственного национализма / С. М. Санькова // Власть. – 2009. – № 2. – С. 102–105.
18. **Соловьев С. М.** История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. – М., 2011.
19. **Тихомиров Л. А.** Монархическая государственность / Л. А. Тихомиров. – М., 1998.
20. **Трубецкой Е.** Смысл войны / Евгений Трубецкой, князь. – М., 1914.
21. **Чаадаев П. Я.** Полн. собр. соч. / П. Я. Чаадаев. – М., 1991. – Т. 2.

Надійшла до редколегії 18.11.2012

УДК: 94(367)

Б. О. Скопненко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

УЧАСТЬ ПЕРШОЇ ОКРЕМОЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ БРИГАДИ У БОЯХ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ КИЄВА В ЛИСТОПАДІ 1943 р.

Досліджено участь Першої окремої чехословацької бригади у боях за визволення Києва в листопаді 1943 р. Розглядається кадровий та технічний потенціал бригади та її взаємодія з частинами Червоної армії. Аналізується роль Першої окремої чехословацької бригади у ході загального наступу радянських військ у листопаді 1943 р.

Ключові слова: бригада, дивізія, Свобода, Київ, чехословацька.

Исследовано участие Первой отдельной чехословацкой бригады в боях за освобождение Киева в ноябре 1943 г. Рассматривается кадровый и технический потенциал бригады и ее взаимодействие с частями Красной армии. Анализируется роль Первой отдельной чехословацкой бригады в ходе общего наступления советских войск в ноябре 1943 г.

Ключевые слова: бригада, дивизия, Свобода, Киев, чехословацкая.

The paper investigates a particular part of the First Czechoslovak Brigade in the battles for the liberation of Kyiv in November 1943 considered potential human and technical team and its interaction with the Red Army. The role of the First Czechoslovak separate teams during the general offensive of the Soviet troops in November 1943.

Key words: brigade, division, Svoboda, Kyiv, Czechoslovak.

У контексті дослідження чехословацьких військових частин та їх внеску у визволення території України особливе місце посідає тема битви за Київ та участь у ній Першої окремої чехословацької бригади.